

PP 1230

709 (1)

~~A 13/9/11~~ K24/11
~~AM/9/11~~ rec 45628

H.E. Ntseanwisi
 Material Culture
 of the Fongga
 rec. 28/6/45
 30pp. £ 3-0-0
 ind

5 7 0 9

K24/11

709

na9 Box 384 Pte

p.1

- 1 Name of object
- 2 English equivalent
- 3 Made by whom? (men? women? everybody? specialist?)
- 4 Made of what? (name of tree, grass, plant or other material)
- 5 Made how
- 6 Used by whom (men? women? children? chief? doctor?)
- 7 Used how
- 8 Any rules, prohibitions, or other special information?
- 9 Original or borrowed or introduced?

- 1 village, hut : muti, yindlu, + parts 12411
granary : dulu, šiphungu, šitlati,
šinyumbane, šitenda,
nkundla, kenya, širunguta
mpfungura, tshanga,
šivuya, šitsengele (perhaps
under 14?), nsika, ntsandze
etc. etc. šihlungwa
- 2 metalwork and tools for metalwork
šihuhuto, nhlanga, šiketee, lirale,
ritlawa, nsimbi, nhumbu, ntšoppu
- 3 spear ? , nkutsu
- 4 axe, adze, hoe : ndzhanga, šizenze, šikomo
tshuvana, šihloka, khawula,
- 5 Cutting instruments (knife, lancet, razor,
chisel, gouge, digging stick, sickle)
šipanga, ~~šipanga~~ šifunna, rikari,
rihwevo, mbatlu, betlele
- 6 piercing instruments, small : awl, drill,
firestick, skewer) risunguni,
etc
- 7 arrow + quiver useve, ndhova, mpaša, galala
- 8 bow vusa
- 9 stick, club, flail, hooked stick : nhonga,
šigombo, šitshayo, etc.
- 10 Shield sitlhanqu
- 11 riem, whip, sling : šimoko, šipelupel,
etc etc, ringole
- 12 pottery : mbita, nhlambeto, khuvana
etc.
- 13 grindstone, whetstone
- 14 wooden vessels etc. (mortar, milkpail
dish, platter) : ndyelo, thunga,
šimwelo, nkamba(na), mbenga,
gombe, tshusi, musu, mpakunzo
- 15 calabash vessels : šiphaphani,
šikutsa, šikhudza, šidzuwulo
ndzeko

- 16 Spoons, ladles, scoop, skimmer: nkombe, rifeto, ridludlu, etc.
- 17 broom, brush, switch, heaspad etc. hari, nkukulu, etc, rivoni
- 18 headrest: šidamu, šigamelo
- 19 stool, chair, stilt, litter: šigaro,
- 20 basket, strainer, sieve, winnow: mutundu, širundzu, ngula, šingulana ndzewane, šintewana, šithabani, nhluto, šihlute šihlungulo, šitshatsha, šitshatshani, rihlelo, šimpfulwana, etc
- 21 mat sango, rikukuc
- 22 bag, pouch, sack: funeko, nhlaba, hwama, nkhwama, šikhwama vuvana,
- 23 threads, spinning, weaving, cloth, cord, rope: ngoti, ritšinda, pindza rinya, ~~ngote~~ ntambo
- 24 dress: djovo, ntangu, ntebe, musindu?, mphela, mbaya šifado, devetšhe, kapulane, ntlhomo, ladula, šihuku etc. nguvu, šingwavila
- 25 toilet articles: (comb, sweatscraper, toothpick, etc). mfukušo, rivengo? etc.
- 26 costume, mask, as of fighting man, muhwira etc. ^{ngwinda} surgwu, ^{šizangwa} ^{gupo, tšibambwa}
- 27 ornament, beadwork: viradziva, nouku, šipereti, šikhwama, thumbu timbhanda, timbhovu manyangzi, ndzalama, vuserga, rivdza, mugangu ritlatta, mugadzi, mafowa, maluwada, šihelkisa, šidlodlo, šibolisa, šinkinda ritlamu,

- 28 pipe, tobacco :
- 29 snuffbox ^{or pouch} : mfuuku, ngulana (pouch)
- 30 medical + doctor's outfit : nhluku, nhlolo, tinfisa, baki or širaba, mazangiro, gošo, etc.
- 31 music : dende, ngoma, fowa mbhova, gubu, mantšhomanane mbila, mubambisi, muntšhintšhi, [vuvu]nanga, ndzile, ngwala, nkoka, unqangala, ritsaringo šihwehwe, šikotombane šiphaphala, šitirungo šiterdye, sitloti, šizambi šipagane?
- 32 toys, things used in games : šingereretana ntšuva, šikhitsi
- 33 art, carving, patterns
- 34 hunting, trapping + fishing : ndzovo, rikoka, sole, tove, etc
- 35 boat, raft, paddle : šitatarisi, byatso, šikwekwetsi, ngalava, nordzo, šihundisi, šikombe

add: šigwagwa, aendho, ntšindzu, dukuzo, šidzivulo, ngombo, mukhaju, etc etc.

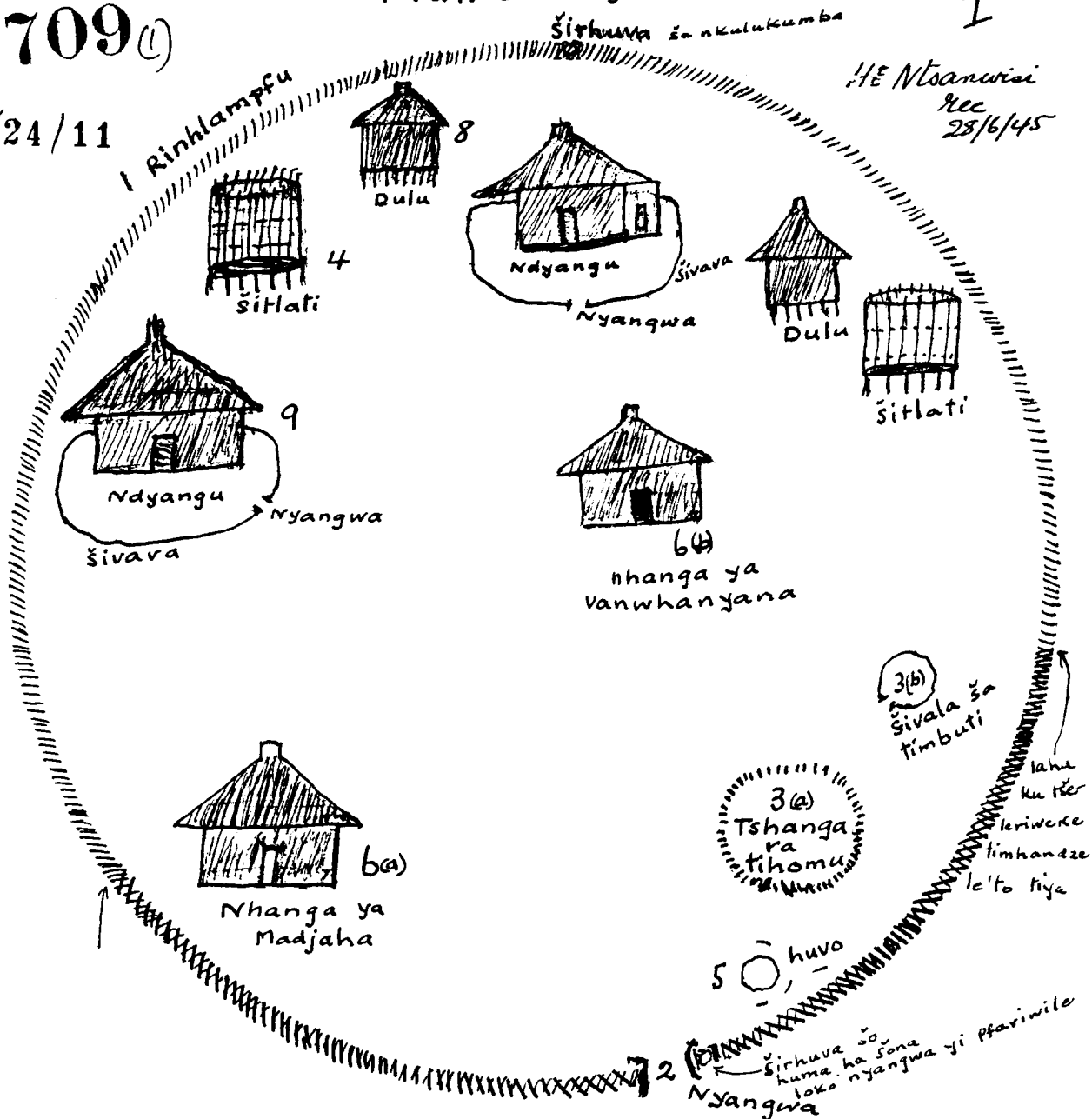
709(1)

Mutiⁿ = village

A13/9/11
I

K24/11

HE Ntsanwisi
rec
28/6/45

1- Muti wu fanela ku va na rinhlampfu leri ri wu rhendzelaka e šikarhi, ku sala nyangwa yo huma ni ku nghena ha yona, ya vanhu ni swifuwo. Ku tala ku hlwuriwa laha ku nga ni murhi lo-wukuluwa ndzhutiⁿ nkuwa, širhomberhombe, nkuhlu, ntoma, nhlampfu, ni minwana.

Rinhlampfu ri biyiwa hi manhlampfu ya mitwa ya mirhi le'yo tiya, ndzhenge, nkaya, šigatlu, munga, muqokolo, ntšhugulu, ni miŋwana le'yo tano. Ku byariwa na kambe mirhi le'yi hanyaka yi ta khomelelawa ku ri tiyisa. Mirhi le'yi fanaka ni nkanyi, šimombyane, sirhomberhombe, nhlampfu, ni miŋwana le'yo tano yi byariwa hi ku tsema mhandze yi tšeleriwa. Rinetlwa ri endla rinhlampfu le'ro tiya ngopfu, le'ri sivelaka ni valala e ku enghena e mutini loko va hlasela.

Hosi Nghunghunyani o tshama a ya hlasela e ka Maluleke. Muti ya kona a wu biyiwile hi rinetlwa ri ya fika e nambyeni wa ye mbe tlhelo ra hala ni hala, ku suka e nyangweni ya muti ku ya fika e nambyeni; kutani laha nyangweni va biyile hi timhandze le'to tiya laha mmhu a nga swi kotiki ku enghena hi ku olova, va siya širhuva ni nyangwa swi pfariwa. Loko nyimpi yi fika, vavanuna a va ri e hubyeni va ri karhi va yi langutele. Va khomile mavurha, vanwana va ri karhi va hisa miseve leyi pomaweke vutsulu. A fika a yi nyikela yena mufambisi wa yona. Vandla le'ra matimba ra vurhena a ri komba e nyangweni, rinwana a ri komba e šineneni, rinwana e šimatsini. Sweswo-sweswo mavandla hikwawo ma ko ma helela.

La'va le sangweni va ringeta e ku enghena hi ku khandziya, ni ni ku khokhovela; kambe hikwavo la'va nga ringeta sweswo a a vo tlula ni nseve lo'wu humaka e ndzilweni wu tshukile wu lo dzwuuu, wu kota ku tlhava šitlhangu wu ya huma hi hala wu vavisa munhu. Hikwavo la'va nga ringeta ku lava ku enghena va tlula ni nseve va wela e handle va fa hi vunyingi le'byikulu. La'va nga famba hi rihampfu vo mbemba na rona va ko va ya fika e nambyeni va tlhela va vuya va nga kumi ko enghena ha kona hikokwalaho ka rinetlwa. Loko va fika laha sangweni vo kuma ku lo hwalalala hi mitsumbu ya vanhu la'va feke ni la'va hlalaka. Loko va vona swi ri tano, va suka hi ku tsumatsuma va vuyela e kaya ka vona. A va ha swi engetanga ku ya hlasela e ka Maluleke.

2. Nyangwa (Sangu). E sangweni ku tšeleriwa e timhandze ta mirhi le'yo tiya le'yi tekaka e nkarhi wo leha yi nga si bola, ⁿNwamudzumba, ^mMondzo, ⁿNkaya, ⁿNsuvo, (ndzedze), ^ššilubarhi, ^mMuluva ni miwana le'yi fanaka na yona. Nyangwa ya ^ppfariwa ni madyambu yi pfuriwa ni mišo. Širhuva sa nkulukumba šⁱ kona e ndzaku ^(m+hosi)e rinhlampfani laha nkulukumba wa muti a nyengaka ha kona loko a swi rhandza, tanihi loko ku fika munhu, a nga lavi ku vonana na yena wo byela vanhu leswaku va byela munhu loyi leswaku a nga kona, yena a suka a ya huma hi širhuva leši!

3. (a) Šivala ša(tshanga ra) tihomu. Na šona šⁱ biyiwa ku

kotisa rinhlampfu ra muti. Ha kanyingi timhandze ta rona (leta mahari--swiphandze) to tšeleriwa, tirwanyana ta mirhi le'yi nga hatlisiki ku bola, le'ti kumekaka kusuhi ni ndzawu leyo, ti khotlekeriwa (k^{hw}haqela). Ku na le'ti pfa-laka tshanga, (miphiningedzo) tona ti siyiwa kwala nyangweni ta pfala ni ku susiwa (pfula).

(b) Tshanga ra(šivala ša) timbuti kumbe tinyimpfu. Rona ra fu-leriwa, leswaku swifuwonyana leswi swi nga neriwi hi mpfula tshanga ri tala ndzhope swi ta bola swinyondzwana, swi k^{hw}fi-ta, swi fa.

Šitlati hi laha ku tšheriwaka kona e mavele ya swifaki; (ši vitaniwa na swona (šiphungu) loko ma huma e masinwini. Šitlati ši akiwa lembe rinwana ni rinwana; kambe vanwana va tiyisa loko va aka, hikokwalaho lembe le'ri tlhandlama-ka vo hlakarheta. (ku ši pfuša)

Ku akiwa ka šitlati. Ku dzimiwa(toka) timhandze kumbe ti tšeleriwa hilaha munhu a rhandzaka ka kona. Ku tšeleriwa ni swiphandze le'swi tlakusiwaka ka ring^{ana} e ša ndla ku suka e misaveni leswaku muhlwa wu ta voniwa loko wu lava ku khandziya wu dya e mavele. Ku bohiwa e rivalelo le're ti-ya e henhla ka swiphandze leswi; hi rona rivalelo leri le'ri ri^{hw}halaka e minaneko, leyi yi nga yona yi ri^{hw}halaka e mavele la ma tšheriwaka lomo. E henhla ka minaneko leyi timhandze ti bohiwa hi timbalelo le'ti khomaka e tinhlanga kumbe nhlanga kumbe tshenga. Loko swi herile, timbalelo ti tiyisiwile hi ku boha hi byewu le'byo tiya, ku andlaleri-wa byanyi loko ma ri mavele la ma vandleriwaka; loko ma nga vandleriwanga a ku andlaleriwi ntšhumu. Nwahuva, makhaha, mašalani, šivelenhlampfu, šikombe ni swinwana le'swi fana-ka na swona, swi tšheriwa e matshaleni. Matshala wona ma akiwa e masinwini.

Huvo. E hubyeni ku ni šitiko le'ši akeriweke hi mari-bye, ndzilo wu tshiveriwa e šikarhi. Ku ni swintsandzana swo tshamisa e henhla ka swona. Vanwana va tolovele ku ntluntlana. Tihunyi le'ti tshiveriwaka e hubyeni ti rhoteri-wa hi vafana. Loko mufana a nga vuyi na tihunyi wa swi tiva le'swi nga ta humelela; hikokwalaho va lava

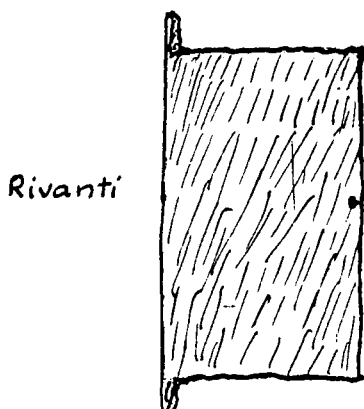
- 6 Risimu ra kona hi leri: "Khuni ntšee, hi ya kaya ka manana."
- 7 Lawu kumbe ^{hu}nhanga i yindlu laha 'ku etlelaka kona madjaha kumbe vanyanyana.
- 8 Dulu hilaha ku tšheriwaka kona e timbewu, ~~mm~~mavele ya swifaki, mphoho, tindluwu, timanga, mpunga, tinyawa, ni swinwana ni swinwana. ←Timbewu leti ti nga ha tšheriwa e ndzeni ka ngula, kumbe e ndzeni ka šitendza. Dulu ri akiwa tanihi šitlati; ra phamiwa ni ku fuleriwa tanihi yindlu.

9 (a) Yindlu hilaha vanhu va hanyaka ni ku etlela kona. Timhandze ta tšereriwa, kumbe ti dzimiwa(toka);ya valeriwa, yi tšheriwa nhlanga, kumbe tshenga, kumbe timhandze le 'titsongo (mabaša), kutani yi phamiwa.

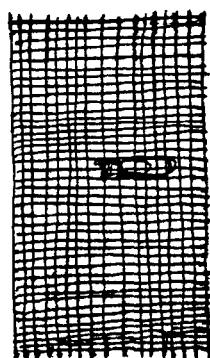
Yi vuyetiwa kambirhi kumbe karharha leswaku yi tiya ni timbalelo ti-nga vonaki. Makhumbi ma tšhutšhutsiwa lembe riwana ni riwana. E hansi ~~(Rivanti)~~ ka biwa(tšhayiwa), yi ^{hu}rideriwa. Ku ^{hu}ridela: Yi sindziwa hi širhuvu, yi latiwa hi širibiyana le 'šo ^{hu}tsw hulungeka. Loko yi vupfile, yi sindziwa hi vulongo bya tihomu.

Lwangu ra yindlu ri akiwa hi timhandze, mabaša, ni nhlanga swi bohiwa hi mapindza yo lukiwa kumbe hi byewu, ngopfu bya munga. Ha kanyingi lwagu ri akeriwa e hansi, ri tlatlekiwa loko ri herile; ndzhaku ku fuleriwa hi byanyi bya nwamfulelayindlu. Ku lukiwa e makenya hi byanyi lebyi, ma tsondzeriwa. Loko yi fikile e makumu, ku tlhomiwa šihlungwa. Yi herile. Byanyi bya rišaka riwana bya tirhisiwa loko lebyi byi nga ri kona kumbe byi nga rhandzeki. Šipfalo (rivanti) ši endliwa hi ^{n/}nsinya lowo olovay ^{n/}tanihi nkanyi, ^{d/}simuwu, nkuhlu, musenje, ni yinwana, ^{k/}Kumbe ri lukiwa hi nhlanga.

Loko wu ri murhi, nsinya lowu wo tsemiwa, wu pulukanyiwa ku tlulanyana ku leha ka rivanti, wu pandziwa, wu phaphiwa ku endla šiphephelele ku fikela e mpiweni ^{wa}ku tsindziyela ka rivanti.

Rivanti

Šipfalo
ša
tinhlanga

Th

Thelo leri ku nga ta hayekiwa ha rona ku silyiwa swo tlhoma ha swona e henhla ka šihukuva. Šihukuva šiwana šī le henhla šiwana šī le hansi. Loko ri ri ra nhlanga rona ri lukiwa ri pima ka tšula switsanana ku anama ka nyangwa; ku tšeleriwa timhandze timbirhi hi le handle šī kōketiwa kona; kumbe šī yimisiwa hi le ndzeni ka yindlu, ka huma ngoti leyi bohiwaka e šikarhi ka rivanti, yi endla tingoti timbirhi laha ku nga ta enghena mugogo wu hingakanya nyangwa hi le handle. Rivanti le'ro luka ri pfala na šona e šivava.

9B(b) Šivava šī biyelela ndyangu ku sivele moyo ni širhami, hikuva hi laha vanhu va tšamisaka kona; na swona e ku sivele tihuku ni tinguluve ni swiwana e swifuwa e ku dya le'šwi vekiwaka kona, hambī ku ri e ku kaya e tšibita ni swiwana e swibya. I ntirho wa vavanuna e ku ala šivava; kambe na vona vavasati va wu tirha. Maakela ya šivava ma fana ni maakela ya yindlu. Ša tšhayiwa (biwa) šī rideriwa, šī sindziwa hi vulongo bya tihomu tanhi le ndlwini.

An incident.

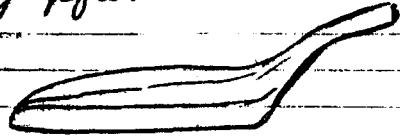
Khale loko tšimfula ta ha na hi fanele, misava ya ha kota ku hlaysia e mati, a ku ri ni swibawa (swibodlho) le swo tšhavisana e ka Tsatsawani (hošī le^{yi} kile kusuhi na le Buiyiskloof). Va ka Nkuna (va ha fumiwa hi hoši Šhilubana) Va yile va ya hlasela tiko leri; a va fambisiwa hi Madjekedjwa. A va nga ri tivi tiko leri. Loko yi ku hemu (ku hlangana yi lwa) valala lava va endla swo ngi vo tsutsumo, va kokela va ka-Nkuna e tlhelo ra swibawa leswi. Loko va vona le swaku va le šikarhi ka swona va tlhela hi matimba, hi vuningi, va susumetela va ka-Nkuna e swibodlhweni leswi, ku fa lavo tala ngopfu hi ku mbombomela. Loko e tinyimpi ti makile e kaya, ku kumeka leswaku vavasati la'va feriveke hi vanuna e nyimpini va tele ku tlurisa, hoši u/ yi veka nawo leswaku swivava swi akiwa hi vavasati, leswaku vafe lwakazi (va nga vavasati lava *šivava*)

	^s	^s		^s		xhw
ts	t ^s	t ^s	ts	t ^s	SW tsw tswh tswr	
tsh	t ^{sh}	t ^{sh}	tsh	t ^{sh}		

d	x	dz
nd	c	ndz
	ch	
^v		^v
d ^v		d ^v

a		q	q
ɔ			r
by			rh
bw			rhw
c			rw
d			s
dh	dj		sw
dh al			t
dh			th
dy	ɟ		thw
dz			thy
dzh			tl
dzhw			tlh
dzw			tlhw
e			tlw
f			ts
g			tah
gh			tshw?
i			tst
j			tswh
k			tw
kh			ty?
khw			w
kw			v
l			w
m	mb		x?
mh	mby		y
n	mbw	mf	z
nh	nd	mm	
nw	ndh	mp	
ni	ndl	mph	
nhw	ndlh	mphy	
nw	ndw		
ny	ndy		
o	ndz		
p	ndzh		
ph	ndzhw		
phw?	ndzw		
phy?	nf		
	ng		
	ngh		
	nte		
	nkh		
	nkhw		
	nkw		

firiweka va nga ti vona e vusiwanabja
vona ngopfu.

šibo Kumbe
šitšhaya

9(b)

2- Šivava ša vumbirhi hi le'š'i biyiwaka
hi tihunyi. Vavasati va rhotla tihu-
nyi va veketela hansi ku rhendzela
ndyanqu. Ku tšeleriswa timhandze ti yima
ku ringana ku leha ka munhu, kumbe e
hansinyana, hala ni hala, le'to nanekela
ti veketeriwa e šikarhi ti ko ti tleku-
ka ku ya fika kwale ku helaka e
timhandze le'ti tšeleriweke.

9(c) Ndyangu hilaha vanhu va tshami-
saka kona e ndzeni ka šivava, ka
cindziwa ku sasaka. Vanhu va etlela
kona loko ku pi ni nyuku e tindlwini
Dulu, ngula, sitendya, i vuhlayiselo bya
timbewu. I swibye swa le handle
leswi; Kasi ku na swibye swa le
hansi ka misava — nkudla. (mealie Pit)

Mintirho ya vavanuna

V/ Ku dlaya tinhlampfi — (fishing) or killing fish.
Tinhlampfi a ti enla e swakudya e šikarhi ka watsonga,

A ti phasiwa hi tindlela le'to tala. Hi ta kamba laha e
tindlela tiwana ta tona.

1. SOLE.

* Sole ri rhiyiwa e ndzeni ka mati e ku phasa e tinhlampfi.
Rilukiwa hi nhlanga. Ri fana ni širhanga kumbe e nteve ku lu-
kiwa ka rona. Ku lukiwa e šitlhandla š'i vakeriwa rhengwe la-
ha nonwini wa kona, hala ndzhaku-ri htanganisiwa kunene. Ku
na le'šitsongo e ndzeni, šona tinhlanga ta šona ta hambana
le ndzeni, leswaku loko nhlampfi yi enghenile yi nga ha swi
koti ku tlhela. Sole ri phasa tinhlampfi to tala hi nkarhi
kumbe šikanwe.

2. Širhanga.
Širhanga na šona š'i endliwa-kukotisa sole. Matshaweni yo hla-
nganisa hala ndzhaku šo bohiwa kunene. Šona a š'i rhiyiwi,
munhu

w/ munhu wo dlomuta, loko a phasile kumbe a khomile / to yi twa kutani a khoma.

3. Tavala kumbe vutavala.

Rona ~~siRona~~ ri lukiwa hi tingoti le'to lala; lomu makumu ku vehe-
ri wa tinhlanga kumbe e timhandze,--- e tinhi le'to leha leswaku-
ti ri tiyisa. Laha makumu tinhi leti ti hlanganisiwa ku bohe-
leriwa rinhi ro khoma ha rona. Rona munhu wo famba a dzima
kutani loko tinhlampfi ti ku ti hambana na yena ti tsutsuma
to nghenisa tinhloko, loko ti ku ta tlhela to khomiwa malaka.

4. Nkukuto (ku kukuta, kumbe ku tsheva)

(a) Ku ni šimudyana le'š'i fanaka ni musuzwana le'š'i vuriwaka
bvimba, ku tšboviwa switluka swa šona swi veketeriwa ku hinga-
kanya e nambu. Loko swi hlangene va vona leswaku swi tlakukile
ku ringana, va sungula ku kukuta kumbe ku tsheva. Loko va fi-
kile laha va vonaka leswaku va khomile, va vuyela tlhelo ti
susumeteriwa e ribuwini, ti humeseriwa e handle.

w/ (b) Ntšeka (kumbe le'š'i nga nguvu) wa tirhisiwa, φnwana a khoma
w/ hala φnwana hala, va fambisa šisweswo va ri karhi va kukuta,
loko va phasile va tsavula.

5. Ku tšopa hi ntlhavo.

w/ Lebyi i vutsha, Nseve wa kona i ntlhavo le'yo leha yi luma-
riweke e rihlangeni ro koma. Swi fanela ku lundziwa swinane le-
swaku rihlanga leri ri nga ti arisa nseve kumbe ntlhavo leyi e
ku nghena e matini. Loko munhu a vona e nhlampfi wo fula. Swi
endliwa e matini la'ma tsongo.

6. Ku-Nyuva(dive)

Munhu wo nyupela a ya hansa a khomile ntlhavo ni mfundzu---
(ngoti yo hulela e ka yona). Leti a ti vonaka wo tlhava a hu-
lela e mfundzwini. Loko a tshuka a hlangana ni ngwenya wo tlha-
va nhlampfi a yi nyika, a ri karhi a ramba a ya e mahlweni a
ko a vona leswaku mfundzu wa yena wu tele a huma e matini.
Loko munhu a huma kona mahlo ya yena ma vonaka ma karhatekile
swinene hi mati; na yona mhaka yo hefemula i mhaka leyi la'va
namuntlha va nga kotiki ku yi twisisa; kambe a swi endliwa, swa
ha endliwa ni tšwešwi kwale matikweni ya milambu le mikulu.

Vembe (Limpopo River)

Ku pyopyisa (dakwisa) Loko mativa ma ri ni mati matsanana kwale matikweni ya Va-Tsonga, a va dlaya tinhlampfi hi ku ti pyopyisa.

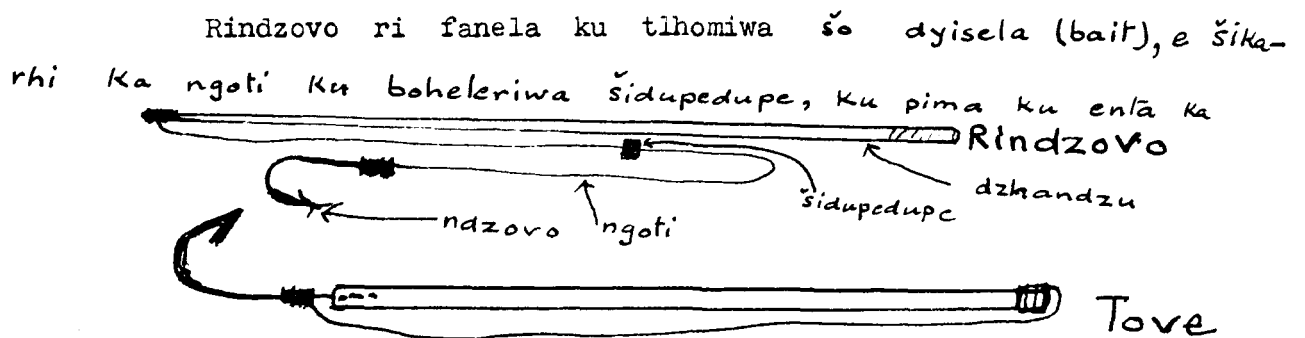
(a) Ku khandliwa makamba (mahanti) ya nšungunšungu ma tšheri-wa lomo e ndzeni ka mati, va dunga (hakasa) mati leswaku ma hlangana ni murhi lowu. E ndzhaku ka nkarhinyana tinhlampfi ta pyopyiwa ti sungula ku phaphama, va tsavulela.

(b) Swa ha fana ni lo'wo rhanga, kambe murhi wa kona i phombye. Rhanga ra wona ri fana ni^{va} dema, ra khandliwa na rona ri petiwa kona e matini. Ndzhaku ka nkarhinyana ta pyopyiwa, ti phaphama, va tsavulela.

8. TOVE. Tove ri fana ni rindzovo le'ri lumeriwaka e nho-
ngeni le'yi ringanaka ku leha ka munhu. Laha rindzovo ri
tlhomiwaka ku fika kona, ku sala šiphepherhele, ku lundziwa
ringoti le'ri boheleriweke hala tlhelo riwana ra nhonga.
Na kona ra lundziwa. Vanhu va enghena e šidziveni va tele,
ku suka tlhelo riwana va kongoma ka rinwana va tamele ma
matove, va famba va ri karhi va hakasa hi wona e matini,
va ri karhi va tlhava leti va ti kumaka. Loko nhlampfi
yi tlhaviwile yi ringeta ku tsutsuma, yo hlomula nsimbi
munhu a sala a khomile nhonga a koka ha yona.

Ntirho lowu wu ni khombo hikuva nkarhi wu'wana vanhu va
tlhavana, kutani leswi tove ri nga ni ngove, vo šeka tipya-
ma leswaku va kota ku hlomula.; na swona a swi endleki ku
famba munhu a ri swakwe a ya hakasa, hambu va ri vambi-
rhi tinhlampfi ti ngo hambana na vona ti ya tlhelo ri-
wana; kasi loko va tsangile a ti na laha ti nga va ha-
mbukaka ha kona!

9. Rindzovo i ro ringela ha rona, (ku tlomotela) ri hambana
ni tove hi leswi ri nga hava mutwa hala ndzhaku. Kwa-
laha ka šiphepherhele hi kona va lundzaka ha kona.

mati ya šidziva laha ku ringeriwaka kona. Hi leswaku šidupedupe ša Tshinetiwa.

so dyisela. Swidlawani, mindzhungulu, swi nga dyiseriwa hi
vuswa, kasi nhlampintšila, gentle, (dwagere, getlwani) n'wenge
ni rimbale swi dyiseriwa hi nyama---nšikwa, mintlambya, ti-
mbeva; dzagwa ni šihoko tona ti phasiwa hi sole, a ti
dyeli. N'wenge ni šihoko ti leva ngopfu.

Ku hlota swihari. (Hunt)

Loko ku ya hlotiwa, ncina ya rhambiwa. Vanhu va muganga
va byelana leswaku hi siku ro karhi va huma va ya hlota.

i/ Hikwavo la'va nga ta huma va tilungisa. Madzaha, vafana,
vavanuna, va tilungisa, ku tekiwa minteve, mavurha, matlhari,
swigiya ni timbyana---(va hlakarheta, va kunga, va va lota
ni ku entshemurisa). Loko va ku mundzuku hi ya hlangana e
ndhawini yo karhi, kunene va ta ya hlangana kona wa ha-
ri mišo swinene. Mhaka yo rhanga ku hlawuriwa mulotswi(mu-
fambisi wa timbyana hi noti ni khwela). Va sungula ku hlo-
hlota wa ha ri mpundzu swinene, vutila bya swihari byi
nga si unguka, timbyana ta swihari swa ha swi kota ku landza.

u/u/ Va vona misoko ya tinhle~~ti~~ va siva hi minteve, va yima
ni mavurha, ni matlhari, timbyana tona ti sungula ku hlota.
Va tšopa, va tlhava, va ba hi swigiya (swigombo); tiwana
ti enghena e minteveni ti phasiwa, ti dlawa. Tiwana ti
tsutsumela e handle ti enghena e swihlahleni, va hlongo-
la, va tsanga (rhendzela) šihlahla. Tlhelo le ri yi humelaka
ka rona ra huweleriwa--- Hi yoleyo, e Vušeni, Vupeladyambu,
Nwalungwini, Dzongeni. Wa tšho-- ndzi diele, ndzi wa mar-
wala, (huhula). Yoloye ø ta wala. Loko yi yevuriwa ø ta
u/ huma ni šikonokono ni ntšila loko yi ri nhle~~ti~~; kasi loko
u/ ši ri šihari lešikulu ø huma na šihlana kumbe e voko.
La'vanwana va kuma minhluvi yo va lawula ha yona.

u/ Loko šihari ši tlhaviwa ši tsutsuma ši hlongorisiwa, n'wini
u/ wa mbyana le'yi nga ta ya ši khoma ø ta huhula širho---
voko. Loko ku hlota ku herile va ya e nambyeni va ya hla-
m/ mba, va muka. Va hlengeletana e mutini qnwana lowu va nga
wu hlawula, va ya

ya sweka kona mikuva ya tindhle^{ti} ni swioso swa swihari le-swi-
 kulu---swivindzi, tindhlanga ni swisohe^{ohe} swi dyiwa hi vakulukumba;
 va ri vafana loko va dya swona va nga endla mintlunya va nga
 koti ku dlaya swinwana swihari.

Loko va hangalaka, la'va nga dlaya ngopfu va pambulela la'va
 nga dlayangiki ntšhumu, va nga ti tshuka va endliwa maswele;
 swele:-ku vuriwa munhu lo'wo ka a nga keti ku dlaya swihari. Ha
 kanyingi munhu lo'wo tano va ri ϕ khumile; tindhonga, ni matihari
 ni swinwana leswi a swi tirhisaka swi tluatluriwa hi vavasati! Hi-
 kokwalaho ku vekiwaka siku ra le mahlweni ro huma ncina leswaku
 vanhu va ta tibasisa va tenga. Timbyana le'ti nga kotiki ku la-
 ndza vutla ti dzahisiwa e šibaha, ti *entshemula*.

Loko ku dlayiwile šivandza (yingwe kumbe nghala) swioso swa ^{si-}
 ku lero na swi ta ya dyeriwa e ndhuneni (ndhuna). Siku leri ku fambiwa
 hi muhuvo, ku yimbeleriwa risimu ra hosi;-{Wena okuyeka indhabazo-
 mkhonto--haaa ha)

Vanhu loko va twa e risimu leri vo swi tiva šikañwe leswaku
 ku dyayiwile e šivandza, kwalaho vavasati va ba mikulungwani.

MADZIYO (kurhiya swihari)

Swihari swi rhiyiwa hi vavanuna, hikokwalaho hi nga si fika kona hi -
 fanele ku sungula e ku sunguleni. Vafana va sungula ku rhiya va ha
 ri vatsanana; va kula va ri karhi va tolovela ku rhiya. Vanwana va ta-
 ka vudzimba kwalaho. Vafana va sungula hi ku rhiya ni ku phasa swi-
 nyenyana. Swinwana swa swona hi leswi: swindzingiri, tintaka, masowa,
 (madjekerhwa), ndzeyana, matuva, ni swinwana leswi hi nga ta swi vula
 e ndzhakunyana. Loko va kula va ri karhi va tolovela ntirho lowo va
 ta kokeka leswaku va ko va ya va vadlayi va swihari.

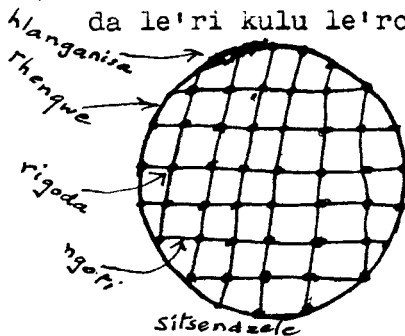
Swindzingiri swi rhiyiwa e swisakeni swa swona. Rigoda ra kona ri
 pimiwa hi ku enghenisa šintihwana le'šitsongo, hi šona šī ringanaka
 nhloko ya šindzingiri. Ku tala ku rhiyiwa hi vugoda bya'tihomu. Ri-
 goda loko ri lukiwile (swuriwile), ri endliwile e vurimu, ri ohele-
 riwa e rinhini kumbe e ritlhongweni, kutani rinhi leri ri tihomiwa
 e ku hingakanya e nomu(nyangwa)wa šisaka, rigoda ri sala ri nembelele
 kwala nyangweni ri lung^hisiwa swinene leswaku loko šī ku ša enghena

šo nghena na rona. Loko ši ku ša huma rona ri ri e nharwini ši phasiwile.

Vakhale va te (Nhlampfi hi ya mangheno), kutani loko mufana a phasile šinyenyana ši fanele ku nyikiwa tata wa muni. Hi leswaku šinyenyana na šo rhangā ša vudzimba bya yena hi šona le'ši nga ša tata wa muni! Loko tatana a oša ni ku dya e šinyenyana leši a nga ši dlayeriwa hi hwana wa yena hi nga ankanya ni ku twisisa e ku tsaka lo'ku nga kona e mbilwini ya yena; na kona hi nga twisisa ku tiphina hi ku tsaka lo'ku nga na mufana loko a vona tata wa yena a dya e šinyenyana leši a tivaka leswaku hi yena loyi a nga hwi dlayela šona!

Ntaka loko yi ri e šisakeni yi rhyiwa hi rigoda leri ri ringanaka e ku enghenisa khudzu (ritiho le'rikulu). Rigoda ri ooheleriwa e rinhini ri tlhomiwa ku hingakanyā e nomu (nyangwa) wa šisaka; rigoda rona ri sala ri ri karhi ri nemelela ri sivile nomu. Loko ši fika ši enghena šo enghena na rona, kumbe loko ši nga phasiwi loko ši enghena ši nga phasiwa loko ši huma.

Tinyenyana hikwato le'ti thelaka ti tala ku rhyiwa hi switsendzele. Šitsendzele ši encliwa hi nkhave lo'wu petsiwaka wu endla rhengwe. Rhengwe leri ri phambiwa hi tingoti hllaha swi vonakaka ha kona e šifanisweni, masuku ku boheleriwa vugoda le'byo koma kumoe le'byo leha ku ringana swinyenyana le'swi rhyiwaka le'swi thelaka e ndzhawini yoleyo. Kambe vugoda a byi hlawuli, Le'šikulu šinyenyana ši nga phasiwa nenge hi rigoda le'ritsongo, kumbe ši phasiwa e nhamu hi rigoda le'ri kulu le'ro leha.

Laha ši rhyiwaka kona šitsendzele hi leha kašimisa le'yi ntshunšekeke; ši tshikitshiwa e hansi ku sala ku vonaka e vugoda ntsena. Vugoda lebyi byi endliwa hi vundjhindjhi bya tihomu. Loko ši tshikitshiwile vugoda bya yimisiwa leswaku loko swinyenyana swi famoa-famba kona swi ta phasiwa. Ku tshariwa swo vitanisa loko swi thela e rivaleni. Loko swi thela e šivuyeni ši tshikitshiwa e mungwini wa mavele vugoda oyi sala byi te dzavanana, oyi la ngutele le'swi nga ta ta swi ta byi pfuka. Loko tinyenyana ti ta e ku handzeni ta phasiwa... Matuva, ndzeyani, tinwhari, ni switsatsatsa.

Nkarhi wuwana loko rikhozana ri vona šinyenyana ši buba ri tala ku ya kona ri lava ku ya kulula (teka nyenyana le'yi phasiweke)

ha kanyingi na rona ri tala ku phasiwa, ri dlawa.

Nhlakahla (~~šiyakayani~~, širhakarhani) i vana va šimudyana šinwana le'š
 tsondzelaka miwana mirhi. Ši veka e vana la'va fanaka ni marhakarha-
 ka, kambe va ni swibundzwana. Loko swi vupfile swoz tswhuka swi ku daw
 dzwuuu; na swona swi dyiwa ngopfu hi tinyenyana leti: Bokota (byitana,
 phyandlana) nkorho, myakayaka, nkwenyana, khwezu, ndlhazi, ni swinwana le'
 swi fanaka na swona. Loko vafana va vona swirhakarhana swi sungula
 ku vupfa, va kha hikwaswo va ya tselela e hansi masuku swinyenyana
 leswi swi sala swi swi pfumala. Kutani va kuma nkarhi wo-rhiya. Va
 teka swinwana swa swona swirhakarhani leswi, va ya rhiya hi swona. Va
 rhiya hi leswi va nge i swiyindlwana (rinhi le'ri pandziwaka ri-enge-
 teriwa tinwana, ku vekiwa širhakarhani e šikarhi, ku bohiwa henhla
 a/ ni le hansi, kutani ku siviwa tinyangwa le'ti s/leke hi vugoda, kumbe
 ku rhiyiwa hi ntlhamu. Swirhakarhani leswi swi hayekiwa e henhla ka
 mirhi. Na wona ntlhamu wu rhiyiwa hi ku hundlela nkhave wunwana lo'
 nu/ wu nga ta va ntlhamu, ku tlhomiwa širhakarhani e rinhini šī tsemiwa
 hala henhla kutani ku rhiyiwa ntlhamu lowu mantantana wa wona wa a
 hundzaka kwala henhla ka širhakarhani. Loko šinyenyana šī vona širha-
 karhani ku tswhuka šī ku šī ya e ku dyeni, loko šī tshamisa e henhla
 ka mantantana ntlhamu wu to watšhuka, šinyenyana šī phasiwa. Mintlhamu
 leyi ni swiyindlwana le swi swi rhiyiwa swi sukēriwa, munhu a ta hi-
 ku ta kamba. Loko swi phasiwile va kulula va tlhela va rhiya kambe.
 Kambe leswi swa hlwela. Ndlela yo hatlisa hi loko va rhiya tlhelo ri-
 hwana, va suka va ya hlongola swinyenyana swi ya hala va nga rhiya ko-
 na va sala va rhiya hala kunwana. Loko va ya kulula hala swi ya hala
 va nga rhiya kona; loko va ya kulula hala na kona swi ya hala ku nga
 rhiyiwa na kambe. Swi fambisa sweswo-sweswo, va phasa le'swo tala hi
 ndlela yoleyo.

Vurimba

Ku rhiya hi vurimba swi lava ku fana ni ku rhiya hi swirhakarhani.
 Vurimba i vana va murhi wuhwana lo'wu milaka e tintshaveni ta lomu
 ka tinkanghala. Vana va kona va fana ni tindzoho, i swirhungulutwana.
 Loko byi khiwile, bya phonyeteriwa tanjhi tindluwu. Kambe khamba ra
 kofa ra nononwha, kutani loko ri fayiwile, le'swi nga e ndzeni hi oyona
 vurimba. Loko ku rhiyiwa hi vurimba ku tsondzeriwa rinhi hi vurimba,
 kumbe ku tsondzeriwa ri hlamalala, kutani ri ya vekiwa laha swinyenya-
 na swi tshamisaka Kona — e byanjini, e mirhini ni le swi —

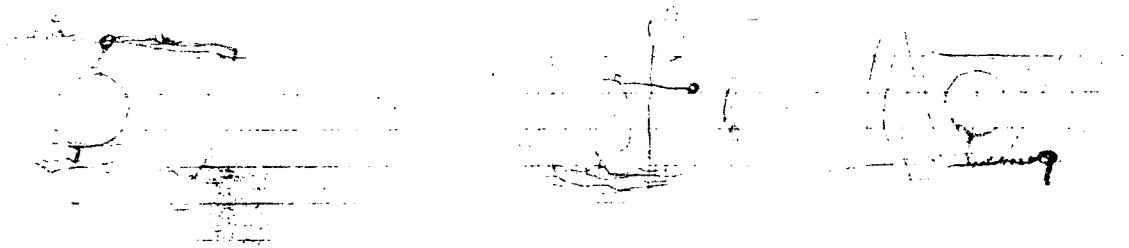
midyanini laha swi tshamisaka kona loko swi lava ku thela, e ndhawin' yinwana kumbe ku nwa mati e nambyeni. Loko munhu a rhiya e ndzeyani-
 wo languta laha yi tshamisaka kona e byanyini a ooha mafundzu, kutani
 a vitanisa hi khwela. Loko yi fika yi kuma moiii, le swi nga tshamisa
 e henhla ka vurimba loko swi ku swa suka vurimba byo namarhela milea
 nge; masuku loko ^{swi} buba byo namarhela ni timpapa (tinsiva ta timpiko)
 masuku swi phasiwile swi to dzooo. Loko munhu a veketele tinhlamalala
 u/ le'to tala, e phasa e swinyenyana swo tala hi nkarhi. Swa endleka le
 swaku munhu a rhiya hala ni hala---hi leswaku a rhiya e tindhawini
 to tala. Loko ^{swi} ti ya tlhele rinwana le'ri rhiyiweke ku ta ya sala swi-
 nwana, loko munhu a ya ka tlhelo le'rinwana ku ya kulula swi ta hahele
 e ka le'rinwana, kutani hikwako laha ^{swi} ti fambelaka kona ku sala swinwa
 na. Hi ndlela leyi munhu wa swi kota ku tata e mbita hi swinyenyana.
 Vurimba bya swi kota ku rhiya e swisakeni ni le mirhini ya mihandze
 tanihi---sirhomberhombe, nkuwa, ntoma, nhlampfu, nyiyi (nyiri) ni mi-
 u/ nwana mirhi ya mihandze le'yi dyiwaka hi ^{swi} swinyenyana. Loko rihlamalala
 ri ^{te} pyiii hi tinsiva, ti nga ha suseleriwa ri tlhele ri rhiya. Kambe
 loko swi vonaka leswaku vurimba bya kona byi herile matimba rihlama-
 lala lero ro tsukumetiwa.

Mintihamu yi rhiyiwa e hansi ni le henhla ka mirhi. (a) Mintihamu
 ya le henhla yi rhiyiwa e swisakeni ni loko ku rhiyiwa hi swirhaka-
 a/ rhani. (b) Mintihamu ya le hansi yi nga rhiyiwa e matshangaveni ya
 u/ timanga.
 Loko munhu a rhiya e henhla ka murhi e sisakeni e languta, nkhave
 lo'wu nga e kusuhi ni sisaka a wu hundiela ni ku wu khutulela, ma-
 suku a bohelela ngoti e makumu a rhiya ha yona. Swi endliwa ngopfu
 e ka swisaka swa matuva, mabokota, ni swinwana swinyenyana le'swi
 akaka swisaka le'swo ahlama. E swisakeni leswi mantantana wa kona
 u/ e fanele ku tsemakanya sisaka leswaku loko swinyenyana si ku sa tsha-
 misa ntlhamu wu to watshuka. Na kona loko ku rhiyiwa hi sirhakarhani
 so tsemiwa hala henhla si tlhomiwa e phanyini masuku ku rhiyiwa

ntlhamu, rithahhe(mantantana) ri tsemakanya e henhla ka širnakarhani. Loko šinyenyana ší fika ší tshamisa e henhla ka mantantani ntlhamu wu to watšhuka wu ší ntwinya(phaša).Loko yi ri le'yi rhiyiwaka eyi hansi yi angamela tinyenyana hikwato le'ti dlodlomaka. Yona yi rhiyiwa e matshangaveni ya timanga.Kona ku nga vitanisiwa hi tindzoho ta mavele ni timanga. Na kona ku nga rhiyiwa e mafusini, ku tsuvuleriwa ku endla swindledyana, masuku minlhamu yi rhiyiwa kona.

Tinghoda ti rhiya tinyenyana hikwato le'ti dlodlomaka. Switsatsatsa tinwhari, timhangela, ni tinyana tinyenyana le'ti fanaka na tona. Ni lomu ka tindlela le'ta khale ta dlodloma, hikokwalaho munhu wa swi kota ku rhiya kona. Tinghoda ta kona a ti fani, ku ni le'tikulu, le'ti tlakukeke ku ringana tinyenyana le'tikulu, ni le'titsongo ku ringana tinyenyana le'titsongo. E tindleleni leti ku famba ku tšukumetiwa ti ndzoho ta mavele---swifaki, mašalani, šivele nhlampfu ni mañwana mavele. Loko nyenyana yi tshuka yi vona ndzhoho yi tšovolota yi ta landzisa sweswo yi ko yi ya fika e rigodeni vi phasiwa. Mhangela yi tlharihle ngopfu; a yi tali ku phasiwa, hambi swi ri tano ,ngopfu loko rigoda ri rhiyiwile khale, ya ntwinyiwa(phašiya).

Vafana loko va tshika ku rhiya tinyenyana va rhiya e mimpfundla. Hi kona loko va ta sungula ku va vadzimba(vadlayi va swihari). Tinsaka ta mintlhamu leyi va yi tihisaka ku rhiya e mimpfundla yi tele. Ku ni ntlhamu wa šitlhandla, hi leswaku mantantana wa kona i šitlhandla. Loko mpfundla wu ta wu ri karhi wu khana, wu tsutsuma hi šindledyana le'ší sasekisiweke, ší nyunyeteriweke ni nkuma matlhelo mambirhi ya ntlhamu, wu fika wu nghena wu ba šitlhandla ntlhamu wu watšhuka wu wu ntwinya, hambi mikolo kumbe šisuti. Ntlhamu lo'wo tano wu ni tingoti timbirhi le'ti endliweke vurimi, tona ti hlanganisiwa tlhelo le ri ku nga ta bohelelwa e mhandzeni ya ntlhamu. Loko wu rhiyiwile ngoti yiñwana yi siva nyangwa yiñwana, ngoti yiñwana yi siva nyangwa yiñwana. Šitlhandla šona ší le šikarhi. Swa endleka nkarhi wuñwana leswaku mpfundla wu phasiwa hi tingoti timbirhi yiñwe e nhañwini yi-

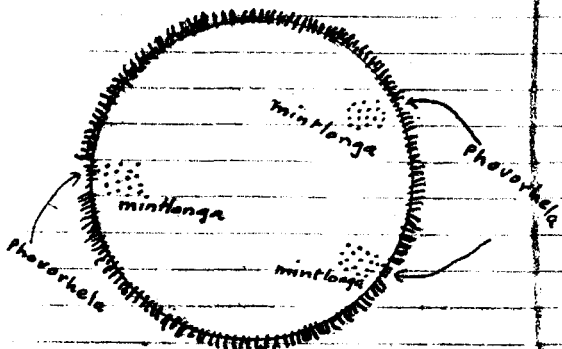
Ntlhamu lowu ku dzimiwa kumbe ku beriwa tinhi ta mume timbirhi hala ka ndlela timbirhi hala ka ndlela. Mhandze ya hala ni ya hala ti hlanganisiwa hi timbalelo timbirhi, kutani loko ku rhiyiwa ngati yi hundza e šikarhi ka timbalelo leti leswaku loko ntlhamu wu watšhuka wu manyela e mpfundla kona. Loko wu ri ntlhamu lo'wu nga ni matimba swinene, mpfundla wu fa šikanve wu omela kona. Loko munhu a ya e ku kambele leni wo vona hi šisuka pesuu. Timhandze leti timbirhi ta timbalelo e henhla hi leswaku wu nga ti kota ku hundzuluka wu luma hi meno wu tsema ngoti.

Timhunti, tinhlangu, ni timbavala ti rhiyiwa hi tinghoda. Tinghoda ta kona ti fana ni ta tinyenyana le'ti dlodlomaka. Swi-hambene ntse-na hi leswi swihari swi nga swikulu kutani na tona tinghoda ta kona ti fanelaka ku va le'tikulu. Mintlhamu na yona ya tirhisiwa ku rhiya ni ku phasa swihari leswi. Loko ntlhamu wu ri ni matimba wa yi khungamhunti, wa yi khunga mbavala, wa yi khunga nhlangu. Tinghoda ti rhiyiwa e mintileni lomu swihari leswi swi fambaka kona. Swi phasiwa e minhamu (ri tlimba e mikolo). Loko šihari šī ri ni nkwiwirimba ra tlimba šī fa.

Swihari leswi ni swinwana le'swikulu swi phasiwa kambe hi ndlela ya marindzi la'ma dzimi^{eteri}weke e maphanyi le ndzeni, maphanyi (mintlonga) mintonga--Zulu origin) lawa ma vatliwa hi mirhi leyi --nsimbiri ni nšanatsi. Ku tšeriwa rindzi ri-hingakanya laha swihari leswi swi fambaka kona. Misava yi tšukumetiwa e kule swinene. Mintlonga le'yi pomaweke e vutsulu yi tihometeriwa kwale ndzeni yi langutile e henhla leswaku loko šihari šī wela lomo šī wela e henhla ka phanyi šī tuhaviwa. Loko šī ri šihari le'šikulu hambī šī ngo kota ku huma šī famba šī ta landziwa šī ya kumiwa laha šī nga fela kona. Le'šitsongo šona a šī ki šī ringeta ku ya helo (kule), ha kanyingi šō omela kwalaho. Mintlonga leyi yi nga rhiyiwa ni le masinwini. Nsimu yi fanele ku biyiwa swinene hi ri hlampfu le'ri yi rhendzelekelaka. E ri hlampfu leri a ri fanelanga ku fana hikwako, ku fanela ku va ni lomu ku fambaka ku phovorhela. Ha kanyingi loko šihari šī fika šī kuma leswaku ku biyiwe, šō famba hi rona šī kamba ni ku šiyisisa loko šī nga kuma laha šī nga enghenaka ha kona. Loko va vona laha šī tlulelaka ha kona va tihometela mintlonga hi le ndzeni, leswaku loko šī tlulela šī

ta ya wela e henhla ka ntlonga(ntlonga).Kunene swa endleka leswaku loko si ta si fika si tlulela si ta ya wela e henhla ka ntlonga si tlhaviwa, Masuku loko si ko so tlhaviwa hi kona ku hela ka šona.

Loko swi ri le' swi fambaka hi mintlhambi, loko munhu a langutile a kuma laha swi tlulelaka ha kona ϕ to tlhometela yona mintlonga(maphanyi lawa ya mirhi le'yo tiya--naanatsi ni neimbiri. Ndzimba loyi a nga rivali ku poma mintlonga ya yena hi vutsulu hikuva e handle--ka byona a nge tali ku kuma ntšhumu; hikuva hambisi lo tlhaviwa si nga famba kutani ku nga humeleri ntšhumu, kasi loko phanyi ri totiwi-le(poma)vutsulu hambisi famba si ta ya fa.

Naimu le'yi rhiyi-weke mintlonga.

Mintlonga leyi ya swi kota ku dlaya nayona ndlopfu. Hambisi leswi, si nga shari le'sikulu loko si ko si tlhaviwa a ka hari na ndlela yinwana loko ri nga ri rona rifu ri nga ta tsema e timhaka. Ndlela yinwana yo dlaya e swihari-hi marindzi la'ma rhiyiweke e mintlonga(mintonga Zulu)hi leyi; loko marindzi ma tšeriwile mintonga yi pomiwile vutsulu yi tlhomete-

riwile e ndzeni ka khele ri va ri funengetiwa hi byanyi, vahoti va ya va ya hlongorisa swihari va swi kongomisa kwale ku nga na marindzi leswaku swi ta ya wela kona va dlaya. Kunene loko swi ta hi ku tsutsuma va ri karhi va ri e ndzhaku ka swona swi fika swi hodjomela swinwana va ta dlayela lomo; kasi swinwana swa swi kota ku huma swi ya dlayeriwa e mahlweni.

MADZIYO. Swihari le'swikulu ku fana na ndlopfu a swi koti ku phasi-wa hi ntlhamu. A ku na ntšhumu wa matimba lo'wu nga vekiwaka lo'wu nga kotaka ku phasa ndlopfu. Hikokwalaho tindlopfu ti rhiyiwa hi dzi-yo. Ntlhamu wa kona wu ni khombo siku rinwana. Masuku loko vanhu va rhiya madziyo mhaka ya kona yi fanele ku yisiwa e ka mukhulu(vuhosi ni) kutani va ka Mukhulu va ta ba nyiwa leswaku tlhelo re karhi ku ni madziyo vanhu va nga ha famberi kona. Mhaka leyi ya nyiwa yi endle-riwa ni mundzuku leswaku loko ku tshuka ku humelele mhang ϕ mhaka yi ta tivulavula; hi leswaku a yi nga ha karhati hikuva vuhosi byi ta va byi yi tiva. Vadzimba va languta laha tindlopfu, tinyarhi, timhofu timhahamhala, tinyala, tihongonyi, timhelembe ni swinwana swihari le'

swikulu swi fambaka kona. Loko va kumile mpfutla (ntila) va landza
 va lava laha va nga vekelaka kona e ntlhamu. Loko swi tabuka swi ya
 hundza e hansi ka murhi e rhavini le'ri lašeke, va lungisa kona leswa-
 ku va veka e ntlhamu kona. Va tšela e šikhedyana laha loko šihari šī
 fika šī hoša e nenge šī nga ta ku khodjo, masuku mantantana wa kona e
 ta tsemakanya kwalaho. Va tsema e šipombondzwana le'šī nga ni ntikeb
 šī lumeriwa šiketse (šidlayi) le'šī pomweke vutsulu. Ngoti le'yi rhwa-
 laka e šipombondzwana lešī yi famba ni rhavi ra murhi yi ko yi ya fi-
 ka e nsinyeni, yi ya e mahlweni ku ya fika e šidhonkhwani le'šī
 nga ta phiningedja (hayeka) mantantana; šipombondzwana šī lavene swine-
 ne ni šikhedyana laha mantantana a nga kona, leswaku loko šī kandziya
 kwalaho šipombondzwana lešī šī wela e nšanwini ya šihari, kasi-loko a
 ri munhu šī to wela e nhlokweni. Loko ku rhiywile ku tshikisiwa swe-
 swo.
 Ndlopfu, kumbe šihari šinwana ntsena, yi ta ta yi ri karhi yi tifambela
 masuku loko yi fika yi kandziya mantantana yi ta va yi tivangele lumba
 (kharha), šipombondzwana šī to ndzi vuyile, šo fika šī bela šidlayi (šī
 ketse) e nšanwini, masuku leswi šī nga lumeriwangiki ku tiyisa, šī ta
 ya wela e kule šihari šī famba ni šiketse. Vutsulu byona byi ta va
 byi ri karhi byi endla e ntirho wa byona. Loko šī ri šihari le'šiku-
 lu, šinwana ša le'swi variweke kwala henhla, šī nga swi kota ku khugu-
 ka šī famba kumbe šī ta ya fa e mahlweni. Ntsena loko šī ri ša le'swi-
 tsongo šī tala ku fela kwalaho. Loko va ya e ku kambeni va ya kuma
 wu watšukile va ta landza hi nkodzo va ya e kuma va yevula.
 Hilaha hi hlomseleke ha kona leswaku nkanhi wunwana madziyo ma ni
 w/ khombo swa endleka leswaku loko munhu a ku e ya e ku kambeleni a ya
 w/ kuma leswaku e dlele munhu. Munhu lunene a nga ki a swi kota ni ku
 suka wo tala ku wela kwalaho a omela kona. Loko munhu loyi a nga rhi-
 ya e ntlhamu lowo a kuma swi tano, mhaka ya kona hi ku tsutsumela e
 w/ ka mukhulu a ya vika mhangof leyi, kutani va Vuhosi hi vona va nga ta
 vitana vini va nhloko va ta va byela mhaka leyi ni leswaku va ya teka
 nhloko ya vona va ya hlayisa (lahla). Sweswo loko swi herile, vavangi
 w/ w/ va mhangof va wu tiva nawof, va ta fanela ku ya riha hi wanwana, masu-
 ku loko nhwana loyi a hlomile, loko a kuma nwana wa mativula, variheri-
 wa va ta fanela ku ba ntsengo va ya lovola, leswaku vana va munhu lo-
 yi va ta va vana tanhi vana vanwana, va nga vi manhlonga, hikuva vana

va velekiwa hi suma. Loko wansati a nga lovoriwanga, vana va yena i
S/ manhlonga, a va na tifane o ta vana vana e mutini. Tswetswo loko
swi endliwile, swi herile, va ri: (Nwambakadzi a yi rihwi) hi leswa-
ku kuriha tswetswi ku befile ku sele ntsena ritswalo. A va ha ri-
u/ hanga, o lo tekiwa tanihi vana vana. Vušaka bya ku tswalana
byi tiyisiwile kwalaho. Maka ya ku riha a yi nga ha tsundzukiwi ku
ta tsundzukiwa ntsena ritswalo.

Ngoma i rito ra hosi. Yi biwa loko ku ri ni mhaka le'yikulu ya tiko; Mhaka le'yikulu ya mfumo---tanihi (a) ku tivisa vanhu nyimpi (b) ku luma hlovo, (c) ku tivisa ngoma ya ku yimba. Ngoma yi vatlwa hi nsinya ya murhi lo'wukulu. Wu fanela ku va nsinya wa murhi lo'wa olovaka. Muvatla-ngoma, nkuhlu, ni minwana hi yona yi fanelaka, leyi ku toloveriweke ku vatla ha yona. Mhaka yo rhanga hi ku lava nsinya wa murhi, masuku loko wu kumiwile wu tsemiwa. Masuku wa pulukanyisiwa ku ringana ku leha ka ngoma; kunenezi yi tlula ku tlakuka ka tshuri, yi tala ku ringana ku fika e šifuvuni ša munhu loyi a kuleke ku ringana, hi leswaku munhu loyi a nga lehangiki na swona a nga komangiki. Yi vatleriwa kwala yi tsemiweke kona, yi rhwariwa loko yi berile. Yi vatliwa hi šihloka, mbatlo ni nsendzo. Yi vakeriwa e šikhomo tanihi thunga. Yi kovo-tliwa hi nsendzo yi ri karhi yi gupiwa ni ku hariwa vundzeni hi gwengo. Yi vatliwa yi larisiwa hala makumu (šihansi), kutani ku ya va ni nomo lo'wutsongo. Laha nonwini ku bošeteriwa masuva ya timhengu-le'ti nga ta vamba dzovo. Dzovo ri petiwa e matini, ri olova swinene; masuku ri vambiwa. Ra swi kota ku tshanambuka, kutani loko ri oma ri ta khwanyana ri vambeka swinene. Yi yimisiwa hi tshaku loko yi biwa. Kambe yi nga biwa ti etiele. Yi biwa hi nhonga; kasi e mikarhini ya tinyimpi loko hosi yinwana yi hluriwile yi dlayiwa ku tsemiwa voko ra yona hi le šikokolemi (šisungunu) ku biwa ngoma hi rona---hi š'andla ša kona.

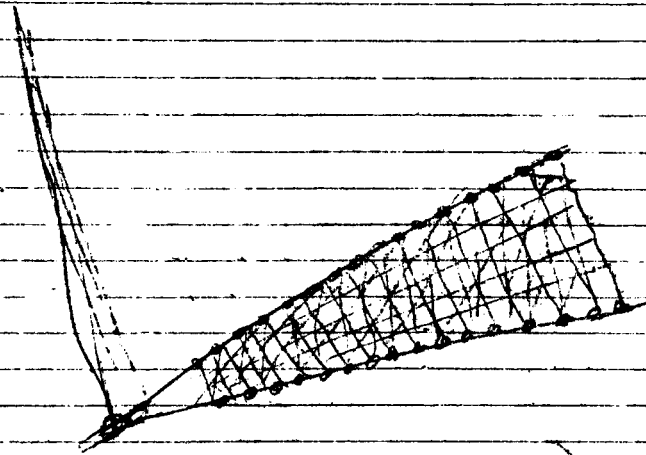
Ngoma a hi mhaka ya ntumbuluko e ka Vatsonga (Shangaans). Vatsonga va va khale a va ri hava; kambe hikokwalaho ka ku hlangana-hlangana ni vamatiko lawa ma nga ni swilo leswi swa tingoma na vona va titekele yona, kutani la'va namuntlha vo kuma swo ngi i mhaka ya ntumbuluko kasi a swi tano.

Ndzumba. Ndzumba wu fana ni ngoma kambe swi hambana ntsena hi leswi ndzumba wu nga wutsanana. Wona wu biwa loko ku tlangiwa, hi leswaku loko ku tsakiwile. Loko ku ri ni miptlangø ni loko ku ri ni tikhomba, ku twakala hi yona mindzumba leyi.

NTSOMANA (plural---mašomana) Mašomana ma fambelana ni swindzumbana. Na wona mašomana ma vatliwa hi mirhi le'yi fanaka ni leyi ku vatliwaka Ngoma ha yona. ^{nk}Šomana i šilo le'šitsongo swinene, ni loko munhu a khomila.

ko munhu a khomile hi voko wa swi kota ku ri yimba (ku ba^{ts}so-
 mana). Mavambela ya dzovo ma fana ni leswi ku vambisiwaka šiswo-
 na dzovo ra ngoma. Ku ni kutsina matsotana, hi leswaku swa oiwa
 swilo leswi loko ku ri karhi ku tsiniwa. Swi tala ku oiwa swi ri
 swimbirhi ---le'šikulu ni le'šitsongo (marito ya swona ma ri karhi
 ma nyiketana). Swilo leswi swi biwa ni ku tsiniwa hi tiŋanga. A swi
 tali ku biwa ni ku tsiniwa ni nhlikanhi kambe i ntirho lo'wu ta-
 laka ku endliwa ni vasiku. Ku beriya la'va nga ni swikwembu; ka-
 mbe a swi twali swinene loko kumbe swikwemou swa kona swi tšhava
 ku wa ni nhlikanhi. swi wa ntsena loko ku ri ni munyama. Kumbe va
 tšhava ku onha nkarhi wa mitirho ni nhlikanhi, kwalaho a swi ti-
 viwi swinene.

X. Mithirho ya Vakhalax

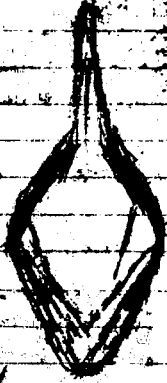

Tavala

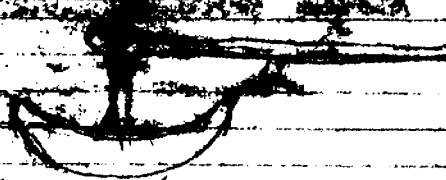
vutarala

- Sizambi
- Tlatsani
- Sitingo - Simthelo
- Sipendane
- Ngwala

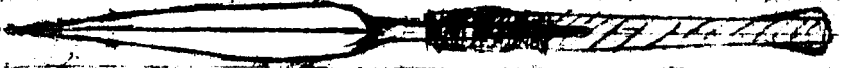
K24/11

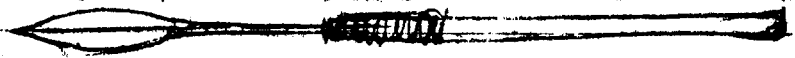
Sikomae

Sintsanga
mbkembher

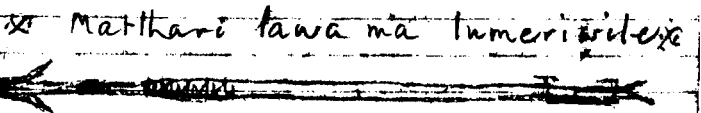
Tlhari

Tlhari

nsendzo

Matlhari tawa ma tumeri ritexa

Nseve wa tingove

Gwengo i tlhari
letri photsiwake
ni tumeriwa e
simbhangarini

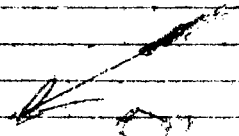
Nseve wa kala tingove

Sindza

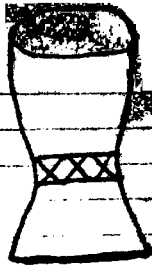

Rharingo

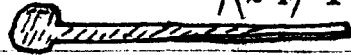

Tlhari

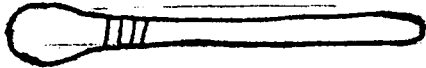
K24/11

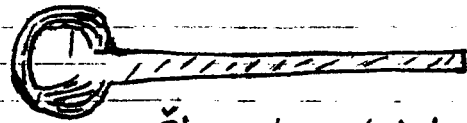
Tshuri

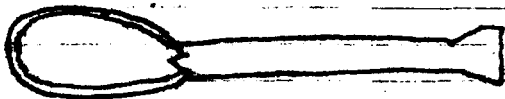
Nhonga

Musi wo Kandza

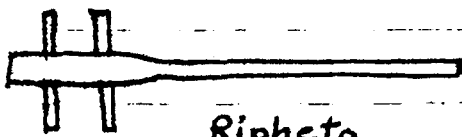
Šigombe (dukuza)

Nkombe

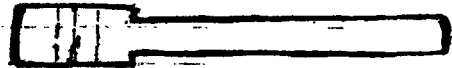
Mfuku

Ripheto

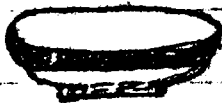
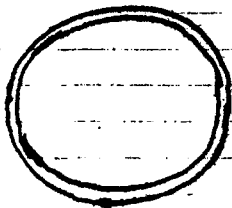

Šiphahp

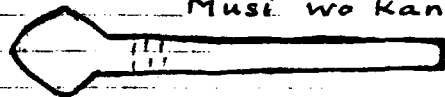

Musi wo Kandza

w/

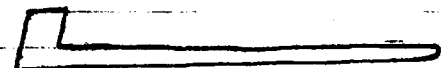
Ndyelo

Musi wa Šibveša

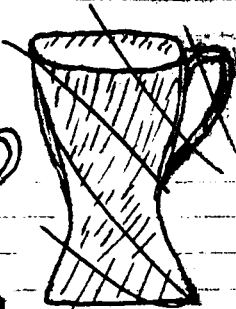
Ngqombho

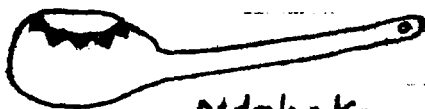
Mbhinyi wa Šikomu

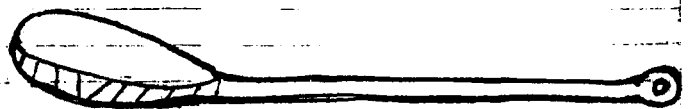
Thunga

Ripheto tinhi ti hambene

Ndzheko

Gombe

Šinketele
Šinkigile

H. E. N. SANU 1971
gombi
mberga
mberga

Swo Vatla. (carving)

1. Ntirho lowu we vatla wu endliwa hi vavavuna. Va vatla swo tala. TSHURI. Tshuri ri tirhisiwa ku tlhokola ni ku kandza e mavele. Ri tala ku vatliwa hi mirhi leyi... Nkanyi, Mondzo, Ntema, Nkenge, Muvangazi, Mpfungurha, Moulwa, Mbhesu ni miwana. Lomu yi pfumalekaka mirhi leyi hambi wu-ri nkuwa wa tirhisiwa. Ku tsemiwa nsinya lo'wo lulama, wu pulukanyisiwa ku ringana ku tala kuka ka tshuri. Murhi wu nga ringana tshuri kumbe mambirhi, kumbe marharhu. Loko ri pulukanyisiwile, ri tsemiwa ri saseka hala hanshi (tshaku) ni hala henhla. Ri vevukisiwa hi ku ri lema hala handle. Ri vakeriwa nkhamo laha ko dzengengeka. Loko va lava ku ri kovotla va tlhoma e risungunu e sikarhi ka rona, va bohela ngoti le'yi nga boheleriwa e khala ku ringana ku ahlama ka tshuri kutani va rhendzelekisa va ri karhi va tsala. Ndzhaku va sungula ku kovotla ku tlhela hi ndzhati lowu. Ku tirhisiwa nsendzo ni mbatlo loko ku kovotliwa. Loko ri ri ra mondzo ra karhata hikuva wa nonohwa. Rona nsendzo ni mbatlo swo tsela, kutani ku tshiveriwa ndzilo; loko wu nyekile, va tlhela va kovotla kambe, va tlhela va ^{tshivelela} kovotla kambe sweswo-sweswo ri ko ri hela. ^(ku enta ku ringana) Loko ri herile va enghenisa gwengo va hala ku sasekisa e ndzeni. Va sasekisa ^{e handle} hi nkhamo, kumbe hi ku kenya-kenya; a ri tali ku endliwa mavala.
- Tshuri ri, famba ni musi wo kandza ha wona.
2. MUSI. Musi wa vatliwa hi mirhi leyi:.. Mudzuva, Siluvarhi, Mondzo Nkayi, hikuva ya tikela. Mpimo wa kona wu tala ku fika e šifuvuni loko munhu a yimile na wona. Wu endleriwa e nhloko. Vona e papilweni laha yi longološeweke kona hi tinšaka ta yona.
3. MBHINYI. Mbhinyi i mhandze leyi ku lumeriwaka e šikomu e ka yona. Mirhi le'yi fanelaka ntirho lowu hi leyi:.. Mbahla, Šiluvarhi, Ndzhopfa, Muhadamba; handle ka mbahla lowu wu tsemiwaka, wu pandziwa, wu lemiwa vumbhinyi, leyi miwana vo languta... lowu wutsongo va tsela hi šikundzu ša wona, hi šona ši endlaka nhloko ya mbhinyi wa šikomu. Loko va lumela va boša hi rhavingo le'ri hisiweke e ndzilweni, va pphatela kunene va ko va boša. Na wona nsuka wa šikomu wa hisiwa loko ši lumeriwa.

4. RIPHETO. Ripheto loko ri hela ku phaphiwa hi s'hloka ro lungisiwa hi banga kumba mukwana. Ndzhaku ri bošwa masuwa (timbhovo yo nghenisa hi kona tinhi timbirhi - le' ti diudlaka ni ku hlanganisa mapa leswaku ma nga phundzuli.) Timbhovo leti ti nga bošwa tlhelo rinwe kumbe ti hambanisiwa. Mabosela ya kona ma kombiwile kwala swikombisweni. Ripheto ri vatliwa hi mirhi leyo tiya, leyo sihalala. Siluvarhi, Mahadamba, Mbahla, Nsihani, Mutlhware ni minwana.
5. NKOMBE. Nkombe wu tirhisiwa ku vondza vuswa ni ku hakasa swinwana loko ku swekiwa. Wu vatliwa hi mirhi le yi sihalalaka Kambe loko yi nga kumeki vo tsema lowu va wu kumaka. lowu va wu vonaka ku antswa; kambe sweswo swi ya hi ku hambana ka matiko. Nkombeko, Nkahlwani, Sihlangwa, Nkwakwa, Muvangazi, Mahadamba, hi minwana ya mirhi le yi talaka ku laveka e ntirhweni lowu. Sitsalala ši tala ku vatla nkombe wo dya hi wona e vuswa. E ntirhweni lowu ku tirhisiwa mbatlo; hi yona yi kovotlaka ni ku sendza.
6. NDZHEKO. Ndzheko wu vatliwa na wona hi mirhi le yi sihalalaka hi kuva hi yona yi nga tiya. Ndzheko kwala swi hambana hi matiko. Ndzheko wunene wu nga vatliwa hi muvangazi kumbe nkahlwani; kambe loko munhu a nga khathali a ngo vatla hambani wo va nkanyi. Wu vatliwa kukotisa loko ku vatliwa e tshuri; hi leswaku ku tirhisiwa switirho le' swi tirhisiwaka loko ku vatliwa tshuri. Wa khavisiwa loko wu herile. Loko va hetile ku tsala mavala hilaha munhu a lavaka ha kona ku hisiwa risungunu kumbe ntlhavu ku pfhateriwa ha yona. Wu nga khavisiwa ku rhendzelekela nomu ni le honweni (hono) (hono i sikhomo sa ndzheko). Sikhomo ši bošwa kusuhi ni le makumu ku huleriwa ngoti yo hayeka ha yona.
7. THUNGA. THUNGA i šibye šo sengela lomo masi kumbe ntamba wa tihomu. Thunga ri languteka tanhi šitshudyana. Hikwaswo switirho le' swi tirhisiwaka e ku vatleni ka tshuri swa enghena e ntirhweni lowu. Ra khavisiwa hilaha munhu a swi rhandzaka ha kona.

8. NDYELO. Ndyelo i šibye šo phamela swakuoya e ka šona. Loko wu va-
vatliwa ku tsemiwa nainya kumbe rhavi le-ro tsindziyela ra
murhi ri pandziwa hi le šikarhi. Šiphemu šišwana ni šišwana
na ši endla e ndyelo. Wu pimiwa tanhi leswi tshuri ri pi-
misiwaka šišwona. Ku tirhisiwa mbatlo ku kovotia; na rona
gwengo ra tirhisiwa loko munhu a swi rhandza. Mindyelo miwana-
na yi endleriwa e tshaku; miwana yi endleriwa milenge ta
nhi ngqombho. NGQOMBO wu endleriwa ni swikhomo.
Muvangazi, Mbhesu, ni Nšenhe hi yona mirhi le'yi fanekela-
ka loko ku vatliwa swibye leswi.
9. ŠIPHAHO. Šiphaho ši lava ku fana ni ndyelo kambe šona ši ni ši-
khomo(hono). Šikhomo ša šona a ši fani ni ša ndzheko; šo-
na ši endliwa šiphepherhela, ši bošwa mbhovo(šuva) ho hule-
la ngoti yo hayeka ha yona tanhi le'swi endliwaka e ka
ndzheko.
10. GOMBE. Gombe i nkombe lo wakulu, wo leha, wo hunga (hakasa)
ha wona loko ku swelwa byalwa. Wu vatliwa tanhi nkombe
Mirhi yo vatla gombe ku hlawuriwa le'yo sihakala, wu ta
tiya.
11. NHONGA. Tinhonga ti ni tinsaka to tala. Mirhi le'yi tiri-
siwaka yi lava ku fana; hikuva tinhonga ti laverwa ku ti-
ya ni ku saseka. Tinhonga tiwana ti endleriwa ku khoma
(ku tiyisa mavoko) loko munhu a famp-fampa; kasi tiwana
ti ni ntirho wo tilwela loko munhu a pfukiwa hi vanwana
kumbe a lwa ni šivandza, kumbe a dlaya e nyoka, kumbe a
dlaya e šihari. Hikokwalaho swi lavekaka leswaku tinhonga
ti vatleriwa ntirho lowu ti laveriwaka wona.
Šigombo ši endleriwa e nyimpi, hikokwalaho ši fanelaka nti-
rho wo lwa, ni ku tilwela ni ku dlaya. I nhonga yo koma,
yo tikela, yo tiya. Mondzo, Nsihani, Šilubarhi ni miwana
le'yo tikela yi endla swigombo. Šigombo ši ni nhloko ta-
nhi le'swi kombiweke e šifanisweni.
Nhonga yo tamela yona yi fanela ku saseka. Yi vatliwa
ni šilutsi, šona ši rhandzeriwa ntima lo'wo ndzondzondzo.
Nšenhe na wona wu sasekile ngopfu.

Nhonga ya wona yi nga vatliwa yi endla nsombhonsombho kumbe yi tsondzeriwa hi nyoka; kumbe yi endliwa e munhu hala henhla kumbe e šikarhi. Munhu a nga va a khehlile šidlodlo. Muhlovo wuhwana wa nhonga ku nga vatliwa e rimhondzo le'ri rhangeke hi ku fuhletywa e ndzilweni, ri khotsiwa, kumbe ri swekiwa kunene, kutani loko ri olovile ri khotsiwa. Ku nga vatliwa nkondzo wa šihari, kumbe ~~nhlo~~ ^{nhlo} ũko ya mbyana, kumbe šilo šinwana leši munhu a ši ehleketa, ka leswaku ši sasekile. Nhonga ya kona yi nga bošywa na yona nhloko ya kona yi nga bošywa, kutani ku endliwa e mhengu le'yi enghenaka e masuveni la'ma bošweke e ka tona hi timbirhi ka tona. Ti fanela ku sendziwa swinene leswaku laha ti nga hlangana ^{isiwa} kona ku nga vonaki. Na kona hala hansi laha ku helaka kona nhonga ku tlhomiwa rinwana rimhondzo, na rona ri vekriwa tanihi le'ra le henhla.

12. MFUKU.

Mfuku yi tšhela fole. Yi tala ku vatliwa hi šitsalala ni ni minwana mirhi. Tanihi laha yi vonakaka ha kona e šia fanisweni yi vatliwa yi siya hala nonwini ku larile, kutani ku hetisiwa hi ku boša hi risungunu loko yona yi herile. Ti tirhiwa hi hala ndzhaku. Laha ku vonakaka ndzhati hi laha yi nga hlanganisiwa hi kona. Na yona yi kutumbiwa hi šinsendzwana ni šigwengwana. Yi kutumbisiwa šisweswo yi ko y~~e~~ hela. Yi fanela ku sendziwa swinene leswaku ku nga ti vonaka laha ku nga hlanganisiwa hi kona. Loko yi herile yi fanele ku khavisiwa; ya kenya-kenyiwa, ndzhaku ku hisiwa e risungunu ku phateriwa ha rona. Yi herile mfuku, kutani yi nga tirhisiwa.

Ku ni mfuku leyi va nge i šipapa. Yona yi nga endliwa hi šidzobyana ša sengana (bale). Hamoi ši ri ša swinwana swihari le'switsongo. Šidzobyana leši ši tlhuvutsiwa swinene ši vupfa, kutani va tšhela kona fole. Loko va dzahaa va tšhuluri vo nuni~~wa~~ kunene, ni loko va siyela munhu vo nwi nyika hi šipapa a nuni~~wa~~, (ku nga ku koka hi tinhopfu). Ku pfaa ka šona vo tsondzela hi ringhole le'ro lala, le'ri endleriweke šona šipapa lešo.

709

-Swe vumba-

K24/11

1-2 28

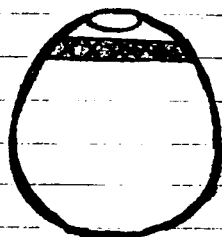
Nkamba we
(šihiso) sila
mbila, timanga etc.

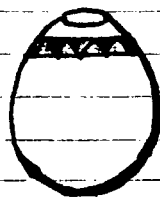
šinkambana
šo ševela

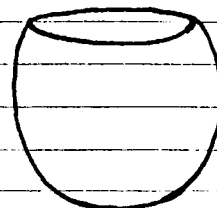
Nkambana
sabelo

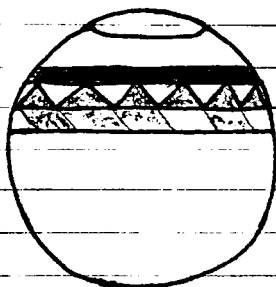
Khuwana

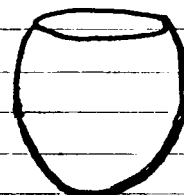
šikhuwana

nhlambeto

Nsimeka (mbita le'yi-
kulu ya byalwa).

šinhlambetwana

Djomela

djomela

šinkambana
šo sila fole.
-širhengele-

H.E. NSanwisi, Lemana

Ku vumba i ntirho lo'wu endliwaka ngopfu hi vavasati e šikarhi-
ka vanhu (Bantu). Ku laviwa vumba leri fanelaka, hi tlhelo ra ku
tiya ni ku ka ri nga handzuki. Loko ri koriwile, (tšeriwile) ri vuyile
e kaya, ra phuphuteriwa, ri vekiwa e kheleni le'ri tšeleriweke swona.
Ra khubumetiwa khele leri loko vumba ri ri lome. Swi vitaniwa ku
furheka. Loko va vuya e ku vutaleni a va vulavuri, ri nga ta handzu-
ka. Ndzhaku ra kanyangiwa (pfuva) ri vupfa. Ku endliwa šiphepherhele
ši vekiwa e širhengeleni, va sungulela kona. Va swoswa vumba ku
ri endla milonga, yi veketeriwa nonga e henhla ka nonga; loko yi hlange-
ne yi hlanganisiwa hi rikatla kumbe nthamula. Loko šikhato ši lulami-
siwile, yi nyikiwa e vundzeni, yi ra karhi yi ringanisiwa ku tsindzi-
yela ka širhengele ša kona; va endlisa sweswo yi ko yi ya fika e maku-
mu. Ndzhaku ya dlayileriwa. Swibya leswi swi vekiwa e ndlwini laha ku
nga hava moya swi omela kona. Swa kukutseriwa swi nga si humeseriwa e
handle, swi khavisiwa (sasakisa hi mavala); šinatsi ša tirhisiwa.

Loko swi omile swi humeseriwa e handle swi orha e masana.
Ku rhoteriwa tihunyi ti veketeriwa na swona, kutani ku lumekiwa ndzi-
lo. Loko ku endliwa ntirho wolowo a ku vulavuriwi, vavanuna a va
pfumeleriwi ku tshinela, swi nga ta handzuka. Vanwhanyana a va orhi-
ndzilo wa kona swi nga^{va} nyika vumba (ku felwa loko va kuma swihlangi)
Loko swi tswile swa ringetiwa loko swi wu twile e ndzilo ku ringana.
Loko swi nga fikanga, swa engetiwa, swi vuyela e ndzilweni swi tshive-
leriwa kambe. Mbita yi kanguriwa hi vudyangwani. Byon swekiwa.
Loko leswo swi herile yi ta va yi tiyile; yi nga tirhela leswi nwini
a yi lavelaka swona.

Timbita tinwana ti endleriwa ku swekela e vuswa ka tona---nhlambeto,
šinhlambetwana; tinwana ti endleriwa ku ka mati---khuwana, šikhuwana;
tinwana ti endleriwa ku silela e ka tona --nkamba (šihiso); tinwana
i to tšhela byalwa,--nsimeko, (mbita le'yikulu ya byalwa) khuwana, šikhu-
wana; swinwana swo nwela e ka swona---madjomela, swinwana swo hlambela
nkambana (sabelo), swinwana swo ševela--šinkambana; swinwana swo
sila fole - šona ši vitaniwa "shirhengele" hikuva
hakanyingi a ku tirhisiwa širhengele (šiphemu ša
mbita le'yo fayeka) ku sila fole.

Nhlambeto ni šinhlambetwana i timbita leti ku-swékeriwaka e ka tona. Ntirho lowu ti endleriwake wona wu komba šikañwe leswaku a ti fanelanga ku khavisiwa hikuva ti tirha e musini. Ta swihatiwa, kutani mavala ma nyama ma nga ha vonaki. Ti fanela ku hariwa (kwenga---kwengiwa) ku susa ku swihala ka musi; hikokwa laho nkarhi wunwana to tsariwa kunene, ti tshikisiwa šiswešwo. Milomo ya tona ya ahlamisiwa leswaku nkombe wu ta kota ku tirha swinene. Makhuwana ni madjomela, minkamba ni swinkamboana swa tsariwa swi khavisiwa hikuva hikwaswo leswi swa nhlantswiwa leswaku swi nga ti nyenyetsa loko vantu va ri karhi va tirhela e ka swona. Nkambana (sambelo) fa tsalatsariwa hikuva ku hlamberiwa e ndzeni ka fona. Nkambana wo funengeta mbita wu kona na wona. Nkamba (šihiso) wo sila tinhlampfu, šidlhamutana, timanga mikarhi minwana, šimbhundzu ni swinwana wa tsariwa e ndzeni ka wona (wu endliwa meno) leswaku wu ta kariha. Milomo ya makhuwana na madjomela ya khumisiwa hikuva ndzheko wa mati wa swi kota ku enghena loko wu nga kulanga ngopfu. Širhengele šo sila fole na šona ša tsariwa e ndzeni leswaku. Ši ta kariha. Ši vitaniwa širhengele hikuva a ku tirhiwa hi širhengele ša mbita loko ku nga si sunguriwa ku vumba swo silela ka swona fole.

End.S.709.